

Abdullah b. Sebe ve Hz. Osman Dönemi Olaylarındaki Rolüne Dair Görüşlerin Tahlili

(Analysis of Opinions on ‘Abdallāh b. Saba’s Existence and His Role in The Events of The ‘Othmān Period)

Mücahit YÜKSEL

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Assoc. Prof., Necmettin Erbakan University
Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology
İslam Tarihi ve Sanatları Department of Islamic History And Arts
Konya | Türkiye Konya | Türkiye
myksl_42@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2958-7813>
<https://ror.org/013s3zh21>

Makale Bilgisi

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 23/Şubat/2025
Kabul Tarihi | 02/Haziran/2025
Yayın Tarihi | 30/Haziran/2025
Bir İç- İki Dış Hakem
Çift Taraflı Kör Hakemlik
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik
ilkelere uyulmuştur.
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Bu Makale iTenticate aracılığıyla taranmıştır.
Etik Bidirim | ilmiyat@gop.edu.tr
Lisans | CC-BY-NC-ND 4.0

Article Information

Article Types | Research Article
Received | 23/February/2025
Accepted | 02/June/2025
Published | 30/June/2025
One Internal- Two External Referees
Double-Blind Refereeing
Ethical principles were followed during the
preparation of this study.
No conflict of interest declared.
This Article was scanned by iTenticate
Ethics Notice | ilmiyat@gop.edu.tr
Licence | CC-BY-NC-ND 4.0

Atıf | Cite as:

Yüksel, Mücahit. “Abdullah b. Sebe ve Hz. Osman Dönemi Olaylarındaki Rolüne Dair Görüşlerin Tahlili
[Analysis of Opinions on ‘Abdallāh b. Saba’s Existence And His Role In The Events of The ‘Othmān Period]”.
Tokat İlmiyat Dergisi | Tokat Journal of İlmiyat 13/1 (Haziran | June 2025), 263-286.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1645648>

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Analysis of Opinions on ‘Abdallāh b. Saba’s Existence and His Role in The Events of The ‘Othmān Period

Abstract: Muslims, who became united under the umbrella of Islam with the Prophet's invitation, continued their unity after his death. Undoubtedly, the most important factor in this was the Muslims' continued adherence to Islamic principles. During the time of the first two caliphs, the unity of Muslims continued within the framework of Islamic principles. The ‘Uthmān b. ‘Affān period is one of the important turning points in Islamic history. The troubled process that resulted in the assassination of the caliph in this period has been the starting point of the divisions that have lasted until today. The historical readings of this period also make the effects of ideologies very much felt. While some historians, who focus on the causes of the troubled period of ‘Uthmān b. ‘Affān's reign, try to explain the events through “the mistakes he made”, others focus on the role of ‘Abdallāh b. Saba’. At this point, one issue that has emerged over time is whether ‘Abdallāh b. Saba’ was a historical reality or a fictitious figure. In addition, while evaluating the subject, a general opinion has been formed that the narrations that give information about ‘Abdallāh b. Saba’ were narrated only by Sayf b. ‘Umar. This article first evaluates the views on the existence of ‘Abdallāh b. Saba’ and then discusses his role in the troubles of the ‘Uthmān b. ‘Affān period. For this reason, we have undertaken such a study with the aim of reaching the truth through a detailed discussion after presenting the theses and arguments of the opposing views. In accordance with the nature of the subject, induction, deduction, description and discussion methods were used in the study.

Keywords: Islamic History, ‘Othmān Period, Fitna, ‘Abdallāh b. Saba’, Sayf b. ‘Umar.

Abdullah b. Sebe ve Hz. Osman Dönemi Olaylarındaki Rolüne Dair Görüşlerin Tahlili

Öz: Hz. Peygamber’in davetiyle İslâm çatısı altında birleşen Müslümanlar, onun vefatından sonra da birlikteliklerini devam ettirmişlerdir. Kuşkusuz bunda en önemli etken Müslümanların İslami ilkelere bağlılıklarını sürdürmeleriydi. İlk iki halife döneminde de Müslümanların birlikteliği İslami ilkeler çerçevesinde devam etmiştir. Hz. Osman Dönemi, İslâm tarihindeki önemli dönüm noktalarından biridir. Zira bu dönemde halifenin öldürülmesiyle sonuçlanan sıkıntılı süreç, günümüze kadar gelen ayrışmaların başlangıç noktası olmuştur. Bu döneme dair yapılan tarih okumaları da ideolojilerin etkilerini fazlasıyla hissettirmektedir. Hz. Osman döneminde yaşanan sıkıntılı sürecin sebepleri üzerinde duran kimi tarihçiler, olayları “onun yapmış olduğu hatalar” üzerinden açıklama yoluna giderken kimi tarihçiler de Abdullah b. Sebe’nin rolü üzerine odaklanmaktadır. Bu noktada zamanla ortaya çıkan bir konu da Abdullah b. Sebe’nin tarihî bir gerçeklik mi yoksa hayal ürünü bir şahsiyet mi olduğu meselesi olmuştur. Ayrıca konu değerlendirilirken Abdullah b. Sebe hakkında bilgi veren rivayetlerin sadece Seyf b. Ömer tarafından aktarıldığı gibi bir genel kanı da oluşmuştur. Bu makalede, ilk olarak Abdullah b. Sebe’nin mevcudiyeti konusunda ortaya atılan görüşlerin değerlendirmesi yapılmakta, ardından da onun Hz. Osman döneminde yaşanan sıkıntılardaki rolü tartışılmaktadır. Bu sebeple, karşıt görüşlerin tezlerini ve delillerini ortaya koyduktan sonra detaylı bir tartışmayla gerçeğe ulaşma gayesini güderek böyle bir çalışma yapmaya yöneldik. Konunun özelliğine uygun olarak çalışmada tümevarım, tüm dengelim, betimleme ve tartışma yöntemleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hz. Osman Dönemi, Fitne, Abdullah b. Sebe, Seyf b. Ömer.

Giriş

Hız. Osman (öl. 35/656) döneminde İslâm toplumunun tanıklık ettiğı olaylar irdelenirken, ilk dönem ile yakın dönem İslâm tarihçilerinin sergiledikleri tavır arasında bazı farklılıklar dikkat çekmektedir. Zira ilk dönem klâsik İslâm tarihi kaynakları, ortaya çıkan fitne ortamında Abdullah b. Sebe'nin rolü üzerinde dururken yakın dönem bazı İslâm tarihçileri arasında, olayları Hız. Osman'ın ve dönemin bazı şahsiyetlerinin hataları üzerinden açıklayıp Abdullah b. Sebe isimli bir şahsiyetin mevcudiyetini reddetme eğilimi dikkat çekmektedir. Yakın dönemdeki bazı tarihçiler arasında beliren bu anlayış, temelde Abdullah b. Sebe ile ilgili rivayetlerin sadece rical ilmi âlimlerince şiddetli şekilde eleştirilen Seyf b. Ömer (öl. 180/796) vasıtasıyla aktarılmış olduğu yorumuna dayanmaktadır. Hâlbuki detaylı bir araştırma yapıldığı takdirde Seyf b. Ömer dışındaki kaynaklardan da Abdullah b. Sebe hakkında güvenilir nakiller yapıldığı görülmektedir. Bu sebeple gerek bu nakillerin incelenmesi gerek tarih metodolojisi hakkında ihmal edilen bazı hususların dikkate alınmasıyla birlikte yeniden bir değerlendirme yapılması kanaati hâsıl olmuştur. Zira Hız. Osman'ın katliyle başlayan sürecin İslâm tarihinde bir dönüm noktası olması sebebiyle, günümüzde dahi tartışılan birçok meselenin doğru bir zemine oturtulması elzemdir. Böylece yanlış öncüllere dayalı bazı yanlış yorumlar yıkılacak ve elde edilecek doğru veriler ışığında İslâm dünyasının entelektüel birikimi daha sağlıklı açılımlar yapabilecektir.

Kuşkusuz ki, Abdullah b. Sebe ve onun faaliyetleri tarihçilerin ilgisini çekmiş ve üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Ancak literatür incelendiği takdirde çalışmaların genellikle Hız. Osman dönemi fitne olayları üzerinde yoğunlaştığı ve Abdullah b. Sebe özelinde çok fazla çalışma yapılmadığı görülmektedir. Ülkemizde Abdullah b. Sebe özelindeki çalışmalarda Ethem Ruhi Fığlalı¹ ve gerek makale gerek kitap alanında yaptığı çalışmalarla Sıddık Korkmaz² ön plana çıkmaktadır. Arap dünyasında ise Sa'dî el-Hâşimî³ bu konuda eser yazan yazarlar arasındadır. Hız. Osman dönemi fitne olayları bağlamında konuya dair çalışma yapanların başında ise Arap dünyasından Tâhâ Hüseyin'i⁴, ülkemizden de Sabri Hizmetli'yi⁵ saymak mümkündür. Bu ve benzeri çalışmalar alana büyük katkılar sunmuştur. Ancak içlerinde kıymetli bilgiler ve yorumlar bulunmakla birlikte bir bütünü tamamlayacak ihtivalarına rağmen ferdi anlamda göreceli eksikliklerinin olduğu da gözden kaçmamaktadır. Bu çalışma ise yeni rivayetleri, metodolojik çerçeveyi ve yeni yorumları ihtiva etmesi açısından orijinal yönler ihtiva etmektedir. Zira konuyu ele alan kaynakların Abdullah b. Sebe'nin varlığına dair üzerinde durmadığı sahih rivayetlere yer verilmiş ve bu rivayetlerin rical-metin değerlendirmesi de yapılmıştır.

¹ Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Şubat 2025).

² Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016); Sıddık Korkmaz, "İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansıması", *Dini Araştırmalar* 10/29 (2007), 129-144.

³ Sa'dî el-Hâşimî, *İbn Sebe' hakikatün lâ hayâl* (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1406).

⁴ Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-kübrâ* (Kahire: Mektebetü Hindâvî, 2013).

⁵ Sabri Hizmetli, "Tarih Rivâyetlere Göre Hız. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985), 149-176.

1. Abdullah b. Sebe ve Sebeiyye'nin Mevcudiyetine Dair Rivayetlerin Tahlili

Abdullah b. Sebe ve ona tâbi olmaları sebebiyle *Sebeiyye* adıyla anılan zümreye dair bilgi ve yorumlara Sünnî, Şîî ve oryantalist müellif ve yazarlara ait eserlerde rastlanmaktadır. Bu gruplara ait müellif ve yazarların eserleri incelendiği takdirde kendi içlerinde de homojen bir yapı arz etmedikleri ve her grubun içinde farklı hatta zıt görüşlerin bulunduğu görülmektedir.

1.1. Sünnî Kaynaklar

Kaynaklarda *İbnü's-Sevdâ*, *İbn Sebâ*, *İbn Vehb b. Sebâ*, *İbnü's-Sevdâ es-Sebeî*, *İbn Sebe el-Himyerî*, *İbn Sebe Vehb er-Râsibî el-Hemedânî* gibi adlarla anılan Abdullah b. Sebe, *Sebeiyye* adındaki Şîî mezhebinin kurucusu kabul edilmektedir.⁶ Sünnî kaynaklarda Abdullah b. Sebe konusu, selef âlimler ile bazı çağdaş yazarlar arasındaki görüş ayrılıklarına tanıklık etmektedir. Zira ilk dönem milel-nihal, makâlât, mezhepler tarihi ve İslâm tarihi âlimlerinin eserlerinde Abdullah b. Sebe ve Sebeiyye hakkında benzer bilgiler serdedilmektedir. Dolayısıyla Abdullah b. Sebe ve Sebeiyye'nin mevcudiyetine dair hiçbir tartışma söz konusu değildir. Sadece Abdullah b. Sebe ile İbnü's-Sevdâ'nın aynı mı yoksa farklı kişiler mi olduğu yönünde küçük bir görüş farklılığı bulunmaktadır. Zira her ne kadar İsferyânî (öl. 471/1078) ve Bağdâdî (öl. 429/1037), onları farklı iki kişi olarak görse de⁷ genel kabul aynı kişilik olduğu yönündedir. Buna göre söz konusu kaynaklarda Abdullah b. Sebe ve Sebeiyye ile alakalı dile getirilen hususları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Abdullah b. Sebe, görünüş itibarıyla Müslüman gibi davranan Hîrelî bir yahudi idi. Annesinin siyâsî bir cariyeye olması sebebiyle *İbnü's-Sevdâ* diye de anılmaktaydı. “Hz. İsa'nın geri geleceğini söyleyip de Hz. Muhammed'in geri geleceğini söylemeyen kişiye şaşarım.” ifadesiyle faaliyetine başlayıp işi Hz. Ali (ö. 40/661)'nin ilahlığına kadar vardırmasıdır. Yani bir bakıma Pavlus'un Hz. İsa'ya ilahlık atfetmek suretiyle Hıristiyanlığa yaptığını o da Şîa vasıtasıyla yapmıştır. Hz. Ali bunu duyduğu vakit onu öldürmek istemiş fakat etrafındaki kişilerin telkiniyle kararından vazgeçerek Medâin'e sürmüştür.⁸

⁶ Fiğlalı, “Abdullah b. Sebe”, 1/133.

⁷ Ebu'l-Muzaffer el-İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-dîn*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 124; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 178-179.

⁸ Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396), 1/253; Ebû Muhammed b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.), 1/164; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, ts.), 1/174; Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî vdgr (Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârif el-'Usmaniyye, 1962), 7/46; 11/134; Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 2/426; Salâhuddin Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâs, 2000), 17/100; Takiyyuddin el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-hitat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 4/151, 152, 182, 198; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, thk. Dâiratü'l-Ma'ârif en-Nizâmiyye (Beyrut:

Sebeiyye ise Şia'nın aşırı gruplarından. Hz. Ali'nin ölmediğini, ölenin insanlara Ali suretinde görülen şeytan olduğunu ve kıyametten önce Hz. Ali'nin dünyaya dönerek haksızlıkla dolan yeryüzünü adaletle dolduracağını iddia ederler. O, bulutların arasından gelmektedir ve gök gürültüsü onun sesi, şimşek de tebessümüdür. “Tevakkuf”, “Gaybet” ve “Rec’at” fikirlerini ilk kez ortaya atan bu fırka, Hz. Ali'nin ardından imamette ilahî kısmın vücut değiştirdiğini iddia etmiştir.⁹

İbn Hazm el-Endelüsî (öl. 456/1064), Abdullah b. Sebe ve Sebeiyye'nin hedefiyle ilgili olarak şu açıklamayı yapmaktadır:

“Kendilerini çok değerli, diğer toplumları ise kendilerine hizmet edecek bir köle olarak gören kibirli İranlılar, aşağıladıkları Müslümanlar tarafından toprakları fethedilince durumu hazmedemediler ve Müslüman gibi görünerek, Ehl-i beyt sevgisini kendilerine maske yapmak suretiyle İslâm toplumunda fitne çıkarmayı planladılar. Hîreli bir yahudi olan Abdullah b. Sebe de bunlardan biridir. O da Müslüman gibi görünmek suretiyle, kendisine tâbi olan insanları Hz. Osman’a karşı kıskırttı ve Hz. Ali taraftarı gibi görünerek onun ilah olduğunu iddia etti.”¹⁰

Sünnî selef ulemâ arasında böylesine bir görüş birliği varken çağdaş Sünnî yazarlar arasında görüş farklılıkları belirmeye başlamış ve Abdullah b. Sebe'nin hayal ürünü bir şahıs olduğu iddiasını dillendirenler de olmuştur. Bu görüşte olanların en önemli delili ise Abdullah b. Sebe ile ilgili rivayetlerin yalnızca güvenilir bir kişi olarak nitelendirdikleri Seyf b. Ömer tarafından nakledilmiş olduğu iddiasıdır. Tartışmanın daha somut bir zeminde ilerleyebilmesi için bu noktada Taberî (öl. 310/923)'de geçen Seyf b. Ömer'in söz konusu rivayetlerini aktarmak faydalı olacaktır:

“Şuayb b. İbrahim-Seyf b. Ömer-Atıyye-Yezîd el-Faka'sî tarihiyle gelen rivayete göre; Muâviye b. Ebû Süfyân (öl. 60/680), Ebû Zer el-Gıfârî (öl. 32/653)'yi, 30/651 yılında Şam'dan Medine'ye gönderdi. Daha öncesinde Şam'a geldiği zaman Ebû Zer ile karşılaşan İbnü's-Sevdâ ona: ‘Muâviye'nin, Müslümanların malını ‘Allah'ın malı’ diye alıkoymasına şaşırıyorum musun.’ demişti. Bunun üzerine Ebû Zer Muâviye'nin yanına gelip bu hususta onunla tartışmıştı...”¹¹

“Serî b. Yahyâ-Şuayb b. İbrahim-Seyf b. Ömer-Atıyye-Yezîd el-Faka'sî tarihiyle gelen rivayete göre; İbnü's-Sevdâ, Abdullah b. Âmir (öl. 59/679)'in Basra valiliğinin üçüncü yılında Basra'ya geldiğinde bazı insanlar ona tâbi oldular. Fakat aldığı haberler sonunda onun iyi birisi olmadığını anlayan İbn

Müessesetü'l-A'lâmî, 1971), 3/289; Muhammed Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2011), 49.

⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1969), 622; Ali b. İsmail Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Nuaym Zerzûr (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 1/32; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/253; İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-dîn*, 123; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/174; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/46; 11/134; Safedî, *el-Vâfi*, 17/100; Makrizî, *Hıtât*, 4/182.

¹⁰ İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl*, 2/91.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), 2/615; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1997), 2/484.

Âmir onu Basra'dan çıkardı. O da Kûfe'ye gitti. Oradan da çıkarılınca Mısır'a gitti ve buradan adamlarıyla yazışmayı sürdürdü.”¹²

“Serî b. Yahyâ-Şuayb b. İbrahim-Seyf b. Ömer-Müstenîr b. Yezîd-Kays b. Yezîd en-Nehaî tarikiyle gelen rivayete göre; 34/655 yılında Kûfe'de Hz. Osman karşıtı ve fitneye karışmış insanların fazlalığı dikkat çekmekteydi. Bu sırada Hz. Osman'ı azletmek amacıyla ortaya çıkan Yezîd b. Kays (öl. ?)'a İbn Sebe ile yazışanlar da destek oldular.”¹³

“Serî b. Yahyâ-Şuayb b. İbrahim-Seyf b. Ömer-Atıyye-Yezîd el-Faka'sî tarikiyle gelen rivayete göre; İbn Sebe, San'alı bir yahudi ve siyah bir cariye'nin oğluydu. Hz. Osman zamanında Müslüman oldu ve ardından fitne çıkarmak için Müslüman şehirlerde dolaşmaya başladı. Sırasıyla Hicaz, Basra, Kûfe ve Şam'a gitti ancak Şam halkından umduğunu bulamadı ve oradan çıkarıldı. Sonra gittiği Mısır'da Kasas Sûresi'nin 58. âyetini delil göstererek 'İsâ'nın döneceğine inandığı halde Muhammed'in döneceğine inanmayana şaşıyorum; oysa Muhammed buna İsâ'dan daha layıktır.' demeye başladı. Ardından da 'Her peygamberin bir vasisi vardır, Muhammed'in vasisi de Ali'dir. Peygamberlerin sonuncusu Muhammed olduğu gibi vasilerin sonuncusu da Ali'dir.' demeye başladı. Ardından da 'Kim Muhammed'in vasiyetini caiz görmeyen kişiden daha zalim olabilir.' diyerek Hz. Osman'ın haksız şekilde mal elde ettiğini ileri sürdü, onu sürekli eleştirdi ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yaptığı iddiasıyla onu karalamaya başladı. Bazı insanlar da ona tâbi oldular. Ardından şehirlere adamlarını gönderdi ve valileri tenkit eden yazışmalar yaptılar...”¹⁴

“Serî b. Yahyâ-Şuayb b. İbrahim-Seyf b. Ömer-Muhammed-Talha tarikiyle gelen rivayete göre; Cemel olayının öncesinde Zûkâr'a gelen Hz. Ali'nin Talha b. Ubeydullah (öl. 36/656) ve Zübeyr b. Avvâm (öl. 36/656) ile anlaşmasından sonra, Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına karışanlar telaşa kapılarak aralarında toplandılar ve durumu görüştüler. Mısırlılarla birlikte bu grupta bulunan İbn Sebe şöyle dedi: 'Eğer insanlarla kaynaşırsanız değerli olursunuz. Onlarla sahte ilişkiler kurun. Yarın insanlar karşılaştıklarında savaşı başlatın ve kimseye düşünme fırsatı tanımayın. Böyle olunca yanında olduğunuz kişi de bundan kaçamayacaktır. Allah, sizin hoşlanmadığınız durumdan Ali'yi, Talha'yı ve Zübeyr'i uzaklaştırsın.' Bu şekilde hiç kimsenin haberi olmadan ortak görüş belirleyip ayrıldılar.”¹⁵

Taberî rivayetlerini sahih kabul eden çağdaş yazarlardan Ahmed Emîn, Ebû Zer'in İbn Sebe'den etkilendiği görüşündedir.¹⁶ O, İbn Sebe'nin, Yemen yahudilerinden olduğunu ve şehirlerde dolaşarak vasiyet meselesini dillendirdiğini belirtmekte¹⁷, Ebû Zer'i bugünkü kavramlarla ifade

¹² Taberî, *Târîh*, 2/639; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/517.

¹³ Taberî, *Târîh*, 2/641; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/519.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, 2/647-648; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/526.

¹⁵ Taberî, *Târîh*, 3/32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/594.

¹⁶ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1969), 110.

¹⁷ Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 254.

etmek gerekirse sosyalist fikirlere teşvik ettiğini ve zararlı fikirlerini yaymak için İslâm'ı perde olarak kullandığını vurgulamaktadır.¹⁸

Abdullah b. Sebe'yi gerçek bir şahsiyet olarak kabul eden Ali Muhammed Sallâbî, Taberî'nin rivayetlerinden sadece İbn Sebe'nin Ebû Zer ile görüştüğüne dair haberi reddetmektedir. Çünkü İbn Sebe ilk olarak Basra'da Abdullah b. Âmir'in valiliğinin üçüncü senesinde ortaya çıkmıştır. O, 29/650 yılında vali olduğuna göre çıkış tarihi 32/653 olur. Hâlbuki Ebû Zer ile Muâviye arasındaki tartışma 30/651 yılında gerçekleşmiştir. Ebû Zer, 30/651 yılında Medine'ye dönüp 32/653 yılında vefat ettiğine göre onun ortaya çıkışı Ebû Zer'in vefatından sonradır.¹⁹

Sa'dî el-Hâşimî, muhaddislerin, cerh ve ta'dîl ehlinin, tarihçilerin, fırak, milel-nihal, edebiyat ve tabakat yazarlarının İbnü's-Sevdâ lakaplı Abdullah b. Sebe adında bir kişinin mevcudiyeti üzerinde görüş birliğine vardıklarından hareketle Taberî ve diğer kaynaklarda geçen bilgileri aynen kabul etmektedir.²⁰

Sabri Hizmetli de İbn Sebe'nin varlığını kabul ederek, Seyf b. Ömer'in rivayetlerinin fitne olayının sebeplerine açıklık getirdiğini ifade etmektedir.²¹

Sünnî yazarlardan Abdullah b. Sebe'nin varlığını kabul etmeyen ilk kişi ise "Ben Fransızca düşünür, Arapça yazarım" diyerek fikir dünyası hakkında ipuçları veren Tâhâ Hüseyin olmuştur.²² Tâhâ Hüseyin bu iddiasını şu şekilde gerekçelendirmektedir:

- Haberler sadece Taberî tarafından Seyf b. Ömer rivayetiyle nakledilmekte, diğerleri de ondan aktarmaktadır,
- İbn Sa'd (öl. 230/845) ve Belâzürî (öl. 179/892)'nin eserlerinde ondan bahsedilmemektedir,
- Müslümanlar, Hz. Osman zamanında Müslüman olmuş ve fitne yaymaya çalışan bir Ehl-i kitaba akıllarını ve yönetimlerini teslim ederler mi?
- Nedense Sıffîn olayında ondan hiç bahsedilmemektedir.²³

Muhammed Kâmil Hüseyin de Mısır'da Hz. Osman'a karşı ayaklanmaların varlığını kabul etmekle birlikte bunun İbn Sebe adlı bir şahsın etkisiyle olduğu tezini reddetmekte ve olayı, Amr b. Âs (öl. 43/664)'ın azledilmesini hazmedemeyen, Abdullah b. Ebû Serh'in atanmasından da memnun olmayan halkın bir tepkisi olarak görmektedir.²⁴

Tâhâ Hüseyin ile benzer görüşleri dile getiren Âdem Apak tek kaynağın, tenkit edilen bir şahıs olan Seyf b. Ömer olduğundan bahsetmektedir. İbn Sebe diye bir şahsın uydurulmasına sebep

¹⁸ Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 269-270.

¹⁹ Ali Muhammed Sallâbî, *Hz. Osman*, çev. Mehmet Akbaş (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 309.

²⁰ Hâşimî, *İbn Sebe' hakikatün lâ hayâl*, 5-6.

²¹ Hizmetli, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", 170.

²² Hâşimî, *İbn Sebe' hakikatün lâ hayâl*, 10.

²³ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-kübrâ*, 1/116.

²⁴ Muhammed Kâmil Hüseyin, *Fî Edebi Mısri'l-Fâtûmiyye* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014), 8-9.

olarak da dönemin olaylarında rol oynayan Müslümanların sorumluluktan kurtarılması arzusunu dile getirmektedir.²⁵ Ayrıca İbn Sebe'nin varlığının kabul edilmesi durumunda dönemin Müslümanlarının, bir fitneciye kanarak onun peşinden giden insanlar durumuna düşeceğini ve bunun sahâbe için düşünülemeyeceğini ifade etmektedir.²⁶

İbn Sebe'nin varlığını kabul etmeyen bir diğer kişi de Sıddık Korkmaz'dır. Korkmaz, Hz. Osman dönemi olaylarını Sebeiyye dışındaki etkenlerle değerlendirmek gerektiğini düşünmekte ve bu bağlamda; kabile münasebetleri, iktisadî sebepler, Hz. Osman'ın Kureyş eksenli siyaseti, akrabalarını yönetime taşıması gibi sebepler üzerinde durmaktadır.²⁷ Ayrıca o, Seyf b. Ömer'in, Hz. Osman ve Ali dönemi olaylarını anlatırken sıkı savunmacı bir fikre sahip olduğunu ve sahâbeye söz söyletmemek gibi bir gayretle hareket ettiğini dile getirmektedir. Bu sebeple söz konusu isimlerin siyasî yanlışlarının İbn Sebe faktörü ile örtüldüğü kanaatindedir.²⁸

1.2. Şîî Kaynaklar

Sünnî kesimdeki selef ile çağdaş yazarlar arasında görülen fikir ayrılığının benzeri Şîî yazarlar arasında da görülmektedir. Nitekim ilk dönem Şîî müelliflerin eserlerinde de Abdullah b. Sebe'nin mevcudiyetiyle ilgili hiçbir tartışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda Kummî (öl. 301/913), Abdullah b. Sebe ve Sebeiyye hakkında şu ifadelere yer vermektedir:

"Sebeiyye, Abdullah b. Vehb er-Râsibî el-Hemedânî'ye intisap eden aşırı Şîî gruptur. Hz. Ali'nin ölmediğini, yeryüzüne inerek orayı adaletle dolduracağını iddia ederler. Abdullah b. Hares ile İbn Esved de onun seçkin iki yardımcısıdır. Hz. Ali dışındaki halifelere ve sahâbeye ilk kötü konuşan kişi odur. Kendisine bunu da Hz. Ali'nin emrettiğini iddia etmiştir. Hz. Ali onu öldürmek istemiş ancak etrafındakilerin 'Siz insanları Ehl-i beyti sevmeye davet eden bir adamı öldürecek misin?' şeklindeki telkini sonucu kararından vazgeçerek Medâin'e sürgün etmiştir. İlim ehli bazı insanların dediğine göre önceden yahudi idi ve o zaman Hz. Yûşâ'nın Hz. Mûsâ'nın vasisi olduğunu söylerdi. Müslüman olduktan sonra aynısını Hz. Ali için söylemiştir."²⁹

Nevbahtî (öl. 310/922) de Kummî ile aynı doğrultuda hareket etmekte ve Abdullah b. Sebe'nin yahudi asıllı olduğu, Hz. Ali'nin ölmediği, sonraki bir zamanda gelip yeryüzünde adaleti yayacağına dair bilgileri paylaşmaktadır.³⁰

Keşşî (III-IV./IX-X. yüzyıl)'nin; *Muhammed b. Kavleviyye el-Kummî-Sa'd b. Abdullah el-Kummî-Muhammed b. Osman el-Abdî-Yûnus b. Abdurrahman-Abdullah İbn Sinân-İbn Sinân'ın babası-Ebû Ca'fer* tarikiyle naklettiğine göre; Abdullah b. Sebe kendisinin peygamber, Hz. Ali'nin de ilah olduğunu iddia ederdi. Hz. Ali kendisine bunu sorduğu zaman da söylediğini ikrar etmiştir. Bunun üzerine

²⁵ Âdem Apak, *Anahatları İslâm Tarihi (2) (Hulefâ-i Râşidîn dönemi)* (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2009), 241.

²⁶ Apak, *Anahatları İslâm Tarihi (2)*, 240.

²⁷ Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, 41.

²⁸ Korkmaz, "İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansıması", 130-131.

²⁹ Sa'd b. Abdullah el-Kummî, *Kitabu'l-Makâlât ve'l-fırak*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahran: Matbaatu Haydarî, ts.), 19-20.

³⁰ el-Hasen b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa* (Beyrut: Menşûrâtü'r-Rızâ, 2012), 56-58.

Hız. Ali onu azarlamış ve tövbe etmesini istemiştir. Onu hapsetmiş fakat sözünden dönmeyince de yakmıştır.³¹

Selef Şîu müellifler Abdullah b. Sebe'nin mevcudiyeti ve fitne sürecindeki rolü konusunda fikir birliği halindeyken, çağdaş yazarlar arasında onun gerçek bir şahsiyet olmadığı fikrini dillendirenler de olmuştur. Bu bağlamda Murtazâ el-Askerî, Sebeiyye'nin Seyf b. Ömer tarafından kurgulanmış bir grup olduğunu, Taberî'nin ondan rivayetler aktarmasının ardından diğer tarih ve makâlât kitaplarının da Taberî'den almasıyla meşhur olmuş bir masal olduğunu söylemektedir. İbn Sebe diye anılan kişinin aslında Nehrevân'daki Hâricîlerin reisi Abdullah b. Vehb es-Sibâi olduğunu, annesinden dolayı İbnü's-Sevdâ'yı kötü bir lakap olarak aldığını söylemektedir.³²

Ali el-Verdî, *Vu'âzu's-selâtîn* adlı eserinde İbn Sebe adında bir şahsiyyetin bulunmadığını, aksi halde önemli tarih kitaplarında ondan bahsedilmesi gerektiğini, tarihçilerin bu konuda sadece Taberî'deki Seyf b. Ömer rivayetlerine dayandıklarını söylemektedir.³³

Abdullah b. Sebe diye anılan kişinin Ammâr b. Yâsir olduğunu iddia eden Verdî, Kureyş karşıtı olan ve kölelerle efendinin eşitliğini savunan Ammâr'ın, fakir ile zengin arasındaki eşitliği savunan Ebû Zer ile aynı istikamette fikirlere sahip olduğunu, bu sebeple onu da etkilediğini söylemektedir.³⁴ Hız. Osman'a karşı her isyan hareketinde adı geçen Ammâr'ın Sıffîn savaşında öldürülmesinin ardından İbn Sebe adından da bahsedilmez olur. O, Abdullah b. Sebe adını simge olarak kullanıyordu.³⁵ Verdî, Ammâr b. Yâsir'in İbn Sebe olduğuna dair delillerini şu şekilde sıralamaktadır:

- Her ikisinin künyesi de *İbnü's-Sevdâ* idi.
- Ammâr'ın babası da Yemenli idi ve Yemenli olan herkes, *Sebei* diye anılır.
- Ammâr'ın, Hız. Ali'ye olan muhabbeti çoktu ve her zaman insanları ona biat etmeye çağırıyordu.
- Ammâr, Hız. Osman zamanında Mısır'a gitti ve Mısır halkını Hız. Osman'ın aleyhinde kışkırttı.
- Hız. Osman'ın hilafeti haksız şekilde aldığı ve asıl hak sahibinin Hız. Ali olduğuna dair onun söylediği söz İbn Sebe'ye nispet edilmektedir.³⁶

³¹ Ebû Amr Muhammed b. Ömer Keşî, *Ricâlu'l-Keşî*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 2009), 84.

³² Murtazâ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe' ve esâtiru uhrâ* (Beyrut: Dâru'z-Zehrâ, 1991), 1/263.

³³ Ali el-Verdî, *Vu'âzu's-selâtîn* (Lübnan: Dâru Kûfân, 1995), 111.

³⁴ Verdî, *Vu'âzu's-selâtîn*, 172-173.

³⁵ Verdî, *Vu'âzu's-selâtîn*, 176.

³⁶ Verdî, *Vu'âzu's-selâtîn*, 178-179.

1.3. Oryantalistler

Sünnî ve Şîî yazarlar arasındaki görüş ayrılığının ilk müsebbibinin oryantalistler olduğu anlaşılmaktadır. Sebeiyye ve İbn Sebe önceki Sünnî ve Şîî İslâm tarihi kaynaklarında gerçek bir şahsiyet olarak aktarılırken, bazı müsteşrikler ve onların görüşlerinden etkilenen çağdaş Sünnî ve Şîî yazarların bir kısmı onun hayali bir şahsiyet olduğunu hiçbir bilimsel delile dayanmaksızın ifade etmektedir. Hâlbuki tarihçiler ve muhaddislerle birlikte fırak, milel-nihal, tabakat, edebiyat ve ensâb yazarları onun varlığı hakkında görüş birliği halindedir.³⁷

Julius Wellhausen, Leone Caetani, Bernard Lewis ve Benedict Friedlaender bu iddiayı ilk kez dillendiren oryantalistlerdir. Onlar, eldeki kaynaklarda İbn Sebe'den ilk bahseden kişinin Seyf b. Ömer olduğunu, onun rivayetlerinin de sahâbeyi temize çıkarma kaygısıyla üretilmiş bir kurgu olması sebebiyle güvenilir olmadığını söylerler.³⁸ M. G. S. Hodgson da benzer bir görüş ifade ederek Taberî'den ve Seyf b. Ömer'den daha güvenilir kaynakların Abdullah b. Sebe'nin fitnedeki rolüyle ilgili tereddüt ortaya çıkardığını ifade etmektedir.³⁹

Oryantalistler arasında zikredilen kişiler dışında Abdullah b. Sebe'nin mevcudiyetine ve fitne olaylarındaki rolüne inanan kişiler de bulunmaktadır. R. A. Nicholson⁴⁰ ve Reinhart Dozy bunlar arasındadır. Örneğin; Dozy, İbn Sebe ile ilgili olarak kitabında İbn Asâkir'in rivayetlerine paralel yönde ifadelere yer vermektedir. Bu bağlamda o, İbn Sebe'nin San'alı bir yahudi olduğunu ve Hz. Osman zamanında Müslüman olduktan sonra dolaştığı İslâm beldelerinde Kasas Sûresi'nin 58. âyetini delil göstererek Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'in vasisi olduğunu iddia etmek suretiyle fitne çıkarmaya çalıştığını belirtmektedir.⁴¹

1.4. Görüşlerin Tahlili

Selef ulemâ, Taberî'deki Seyf b. Ömer rivayetlerini kabul etmekte ve eserlerinde Abdullah b. Sebe ile ilgili görüşlerini bu rivayetlerin üzerine inşa etmektedir. Zira İslâm tarihi, tabakat, edebiyat, makâlât ve mezhepler tarihi alanında sunulan bilgilerin benzerliği bunu desteklemektedir. Bununla birlikte çağdaş tarihçilerden Abdullah b. Sebe'nin mevcudiyetini kabul eden Ali Muhammed Sallâbî ile bunu kabul etmeyen Sıddık Korkmaz'ın Ebû Zer ile ilgili rivayeti kabul etmeme konusunda benzer deliller ve sonuç arz ettikleri görülmektedir. Bu hususta sunulan deliller ikna edici özelliktedir ve tarihî gerçeklikle uyuşmaması sebebiyle söz konusu rivayete itibar edilmemesi daha uygundur. Ancak diğer rivayetler ayrıca değerlendirilmelidir ki bunun metodolojik ve muhteva analizi ikinci başlıkta yapılmaktadır.

³⁷ Muhammed Emhazûn, *Tahkîku mevâkıfî's-sahâbe fi'l-fitne* (Mısır: Dâru's-Selâm, 2007), 213.

³⁸ Julius Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret İşıltan (İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları, 1960), 121; Bernard Lewis, *Usûlü'l-İsmâiliyye*, ed. Abdülaziz ed-Dûrî, çev. Halil Ahmed Cellu, Câsim Muhammed er-Receb (Beyrut: el-Merkezü'l-Akademî li'l-Ebhâs, 2017), 53.

³⁹ Marshall G. S. Hodgson, “‘Abd Allâh ibn Saba’”, *Encyclopaedia of Islam* (Brill Academic Publishers, ts.), 1/51.

⁴⁰ R.A. Nicholson, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî fi'l-câhiliyye ve sadri'l-İslâm*, çev. Safâ Hulûsî (Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1970), 325-326.

⁴¹ Reinhart Pieter Anne Dozy, *İslam Tarihi*, çev. Vedat Atila (İstanbul: Gri Yayınları, 2006), 188-189.

Abdullah b. Sebe'nin mevcudiyetini kabul etmeyen yakın dönem tarihçilerinin -Sünnî, Şîf ve oryantalist- delillerini ve iddialarını ise şu 7 başlıkta toplamak mümkündür:

- Seyf b. Ömer, rivayetlerine güvenilmez bir kişidir.
- Bu konudaki rivayetler sadece Seyf b. Ömer tarafından nakledilmektedir.
- Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eşrâf* ve İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ* adlı eserlerinde Abdullah b. Sebe'den bahsedilmemektedir.
- Hep ortamı karıştıran insan olarak sunulan Abdullah b. Sebe'nin adı Sıffin Savaşında geçmemektedir.
- İbn Sebe'nin varlığı kabul edilirse sahâbe, bir yabancıya ayartmalarına aldanmış durumuna düşecektir.
- İbn Sebe, sahâbeyi temize çıkarma amacıyla uydurulmuş bir şahsiyettir.
- İbn Sebe diye anılan kişi aslında Ammâr b. Yâsir'dir.

Seyf b. Ömer'in hadisçiler tarafından eleştirildiği hususu bir gerçektir. Ancak hadis alanında eleştirilen birisinin İslâm tarihi alanındaki durumu ayrıca değerlendirilmelidir. Nitekim Hadis ve rical ilminde önemli bir isim olan Ekrem Ziya Umerî, bu hususu şöyle ifade etmektedir:

“İbn Sebe'nin fitneye etkisiyle ilgili olarak Taberî'nin aktardığı bilgiler, Seyf b. Ömer'in çoğu haberde yalnız kalması ve hadisçilerin tasvip etmediği bir râvi olması sebebiyle eleştiriden kurtulamaz. Fakat hadis rivayetinde terk edilmesine rağmen Seyf b. Ömer'in tarihte önemli bir dayanak olduğu, diğer tarihçiler gibi onun rivayetlerinin de tarihsel tenkitten geçirilmesinin zorunlu olduğu hususu unutulmamalıdır. İbn Sebe'nin fitne olaylarındaki etkisi hususunda aşırıya kaçıldığı konusu kabul edilebilir bir düşüncedir.”⁴²

Umerî ile aynı görüşü paylaşan Sallâbî de Seyf b. Ömer'in hadis alanında eleştirilmekle birlikte haberler konusunda muteber görüldüğünü belirtmektedir. Sözlerine devamla Sallâbî, Seyf b. Ömer'in adının geçmediği sahih kabul edilen başka rivayetlerde de İbn Sebe'den bahsedildiğini belirtmektedir.⁴³ Sallâbî'nin bu tespiti de doğru ve önemlidir. Zira İbn Asâkir, İbn Sebe'den bahseden ve rivayet zincirinde Seyf b. Ömer'in adının geçmediği 7 rivayet aktarmaktadır ki bunların çoğu sahihtir. Çalışmanın hacminin gereğinden fazla büyümemesi ve konunun bağlamından kopmaması için bu rivayetlerden ikna edicilik açısından yeterli gördüğümüz 3 tanesini rical ve sıhhat değerlendirmesiyle birlikte zikredeceğiz.⁴⁴

⁴² Ekrem Ziya Umerî, *Sahih Rivayetlere Göre Dört Halife Dönemi*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018), 340.

⁴³ Sallâbî, *Hz. Osman*, 346.

⁴⁴ Rivayetlerin tamamı için bk. Ebu'l-Kâsım Ali İbnü'l-Hasen b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 29/5-10.

“Ebu’l-Berekât el-Enmâtî-Ebû Tâhir Ahmed İbnü’l-Hasen-Ebu’l-Fadl Ahmed İbnü’l-Hasen-Abdûlmelik b. Muhammed b. Abdullah-Ebû Ali İbnü’s-Savâf-Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe-Muhammed İbnü’l-Alâ’-Ebû Bekir b. Ayyâş-Mücâlid-Şa’bî: İlk yalanlayan ve yalan söyleyen kişi Abdullah b. Sebe’dir.”⁴⁵

Bu rivayetin senedindeki Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe’den dolayı rivayet zayıf kabul edilmektedir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (öl. 290/903) onun hakkında “yalancı” demiştir. İbn Adî (öl. 365/976) ise onun hakkında “olumsuz bir söz duymadım” demiştir. Abdurrahman b. Hırâş (öl. ?), “hadis uydururdu” demiştir. Sâlih Cezere (öl. 293/906) ise sika olduğunu söylemiştir.⁴⁶

“Ebû Abdullah Yahyâ İbnü’l-Hasen-Ebu’l-Hüseyn İbnü’l-Âbnûsî-Ahmed b. ‘Ubeyd İbnü’l-Fadl-Ebû Nuaym Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülazîz-Ali b. Muhammed b. Hazefe-Muhammed İbnü’l-Hasen-İbn EbîHayseme-Muhammed b. Abbâd-Süfyân-Ammâr ed-Dühnî-Ebu’t-Tufeyl-El-Müseyyib b. Necbe: Hz. Ali minberdeyken İbn Sebe Müseyyib’in yanında geldi ve Hz. Ali: ‘Onun durumu nedir?’ diye sordu. Bunun üzerine Müseyyib: ‘Allah ve Resûlü’ne yalan söylüyor.’ dedi.”⁴⁷ (Rivayet hasendir, bütün ravileri sağlamdır ve rical ulemasının övgüsünü almıştır.)⁴⁸

“Ebu’l-Kâsım Yahyâ b. Batrîk b. Büşrâ-Ebû Muhammed Abdülkerim b. Hamza-Ebu’l-Hasen b. Mekkî-Ebu’l-Kâsım el-Müemmil b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî-Yahyâ b. Muhammed b. Sâid-Bendâr-Muhammed b. Ca’fer-Şu’be-Seleme-Zeyd b. Vehb-Ali Yahyâ b. Muhammed-Bündâr: Ali b. Ebû Talib, Abdullah b. Sebe hakkında ‘Benim bu kara habis adamla ne işim olur.’ demiştir.”⁴⁹ (Bütün ravileri sağlamdır ve rical ulemasının övgüsünü almıştır.)⁵⁰

Bu rivayetlerden senet zinciri hakkında bilgi verilenler dahi Abdullah b. Sebe’nin mevcudiyetini, Hz. Ali’nin ondan haberdar olduğunu ve tasvip etmeyerek uzak durduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), İbn Asâkir’in zikretmediği ve senedinde Seyf b. Ömer’in de bulunmadığı başka bir rivayeti *Hilyetu’l-evliyâ* adlı eserinde zikretmektedir. Bu rivayet, senediyle birlikte şu şekildedir:

⁴⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 29/5.

⁴⁶ Sem’ânî, *el-Ensâb*, 9/202; Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kâymâz ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vdgr. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 14/21-22; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/642.

⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 29/5.

⁴⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417), 3/31, 651; Ebu’l-Kerem Hamîs b. Ali el-Havzî, *Suûlâtü’s-selefi*, thk. Mutâ’ et-Tarâbîşî (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1983), 65; Sem’ânî, *el-Ensâb*, 1/68; 6/301; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 20/6; 3/470; 11/493; 17/197; 18/85; Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Dâiratü’l-Me’ârif en-Nizâmîyye, 1326), 4/118, 119; 10/154; 11/198.

⁴⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 29/6.

⁵⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/341; Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kâymâz ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 1/53, 144; 2/73; 240-241; 3/152; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/298; 15/6; 16/556; 18/253; 20/53; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/156; 9/96, 97; Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnaût (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), 5/258; 6/130.

“İbrahim b. Muhammed-Abdullah-Yûsuf b. Esbât-Muhammed b. Abdülazîz et-Teymî-Muğîre-Ümmü Mûsâ:Ali’ye, İbn Sebe’nin kendisini Ebû Bekir ve Ömer’den daha üstün tuttuğuna dair bilgi geldi. Bunun üzerine Ali onu öldürmek istedi. Fakat kendisine: ‘Bir adamı sadece sana saygı gösterdiği ve seni üstün tuttuğu için öldürecek misin?’ dediler. O da: ‘O asla benim bulunduğum şehirde duramaz.’ dedi ve ardından onu Medâin’e sürgün etti.”⁵¹

Bu hususta söylenecek üçüncü bir husus da Ehl-i Sünnet’in fırak, milel-nihal ve mezhepler tarihi kaynaklarının tamamının İbn Sebe adına ve Sebeîyye fırkasına açık bir şekilde yer vermiş olmasıdır. Şîa’ya ait sahih bir rivayet de Ehl-i Sünnet’i bu konuda desteklemektedir:

“Muhammed b. Kavleviyye el-Kummî-Sa’d b. Abdullah el-Kummî-Ya’kûb b. Yezîd-Muhammed b. İsâ-Ali b. Mehziyâr-Fudâle b. Eyyûb el-Ezdî-Ebân b. Osman-Ebû Abdullah:Allah, Abdullah b. Sebe’ye lanet etsin. Çünkü o, Ali b. Ebû Talib’in Rab olduğunu iddia etmiştir. Oysa Allah’a yemin olsun ki Müminlerin emiri, Allah’ın itaatkâr bir kuluydu. Bizim üzerimize yalan atan kişiye yazıklar olsun. Bir topluluk, bizim kendimiz hakkında söylemediğimiz şeyleri bize isnad etmektedir. Onlardan Allah’a teberrî ederiz.”⁵²

Belâzürî ve İbn Sa’d’ın eserlerinde Abdullah b. Sebe’den bahsetmemiş olması hususu bir gerçek olmakla birlikte onun gerçekte yaşamadığına bir delil olarak kabul edilemez. Zira böyle bir gerekçe kıstas alındığı takdirde onların zikrettiği tüm rivayetlerin sahih, zikretmediklerinin ise uydurma olduğunu kabul etmek gerekecektir. Hâlbuki onların zikrettikleri bilgiler içinde zayıf rivayetler olabileceği gibi zikretmedikleri sahih bilgiler de bulunabilmektedir. Böyle bir kritere göre, Abdullah b. Sebe’nin varlığını kabul edenler de yukarıda zikrettiğimiz kaynaklarda ondan bahsedilmesini delil olarak ortaya koyma hakkına sahip olacaktır.

Sıffin Savaşında İbn Sebe’nin adının geçmemesi hususu da tutarlı bir delil değildir. Zira yukarıda zikredilen rivayetlerde Abdullah b. Sebe’nin adı en son Cemel Vakası esnasında geçmektedir. Bu bağlamda Abdullah b. Sebe’nin Cemel vakası veya sonrasında Sıffin öncesinde ölmüş olması büyük bir olasılıktır. Ayrıca Hz. Ali’nin onu Medâin’e sürgün ettiği yönündeki rivayetleri de bu hususu açıklayıcı başka bir delil olarak zikretmek mümkündür.

Çağdaş Sünnî tarihçiler ile oryantalistlerin farklı gerekçelerle aynı noktada buluştukları bir husus olarak sahâbenin İbn Sebe’nin ayartmalarına kanması durumu söz konusu olmadığı gibi bu konuda onların temize çıkarılmasını gerektirecek bir hatası da olmamıştır. Ebû Zer rivayetinin değerlendirmesinde ifade edildiği üzere söz konusu rivayet barındırdığı çelişkiler sebebiyle sahih kabul edilmemektedir. Ayrıca Hicaz halkının Hz. Osman ile bir sorununun olmadığı, sorunlu yerlerin sonradan kurulan ve İslâm toplumuna sonradan katılan insanların yaşadığı Basra, Kûfe ve Mısır gibi yerler olduğu da belirtilmiştir. Hiçbir sahih rivayet Hz. Osman’ın öldürülmesinde sahâbenin rolü olduğuna işaret etmemektedir. Muhelif tavır sergileyenler de görüşmeler sonucu tavrını sonlandırmıştır. Dolayısıyla onların tavrında İbn Sebe’nin etkisi bulunmamaktadır.

⁵¹ Ebû Nu’aym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetu’l-evliyâ ve tabakatü’l-asfiyâ* (Mısır: Dâru’s-Saâdet, 1974), 8/253.

⁵² Keşşî, *Ricâlu’l-Keşşî*, 85.

Şîî orijinli bir iddia olan İbn Sebe'nin aslında Ammâr b. Yâsir olduğu iddiası da tarihî gerçeklerle tezat teşkil etmektedir. Zira zikredilen sahih rivayetlerden anlaşılmaktadır ki Hz. Ali İbn Sebe'yi hiç sevmemiş ve yanlış tavırlarından dolayı onu Medâin'e sürgün etmiştir. Hâlbuki Ammâr b. Yâsir her zaman Hz. Ali'nin yanında yer almış ve Sıffin'de onun ordusunda savaşırken şehit olmuştur. Hatta Hz. Hasan (öl. 49/669) ile asker toplamak için Kûfe'ye dahi gitmiştir.⁵³ Ayrıca Ammâr b. Yâsir, Müslüman oluşundan itibaren hayatı ve annesi Sümeyye (öl. 615) ve babası Yâsir ile çıktıkları sıkıntılar ortada olan bir şahsiyetken İbn Sebe, 32/653 yıllarında tarih sahnesine çıkmış muğlak bir kişiliktir.

2. Abdullah b. Sebe'nin Hz. Osman Devri Olaylarındaki Rolüne Dair Rivayetlerin Tahlili

Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan fitne süreci eski ve yeni kaynaklarda anlatılırken, “zamanla ona dönük bazı ithamların dillendirilmeye başladığı ve ardından da tepkilerin geliştiğinden” bahsedilmektedir. Ancak Hz. Osman'a yönelik itham ve eleştirilerin değerlendirmesi kapsamında farklı tavırlar gelişmiştir. Sallâbî'nin de aralarında bulunduğu kimi müellifler bu iddiaların asılsız olduğunu dile getirirken eski ulemanın çoğunluğu ise iddialardan bir kısmıyla birlikte Abdullah b. Sebe'nin fırsatı değerlendirmesi üzerinde durmuş, Abdullah b. Sebe'nin varlığını kabul etmeyen yakın dönem müellifleri ise olayları tamamen bu ithamlar ve dönemin bazı insanların yanlışları üzerinden anlatmaya çalışmıştır.

Hz. Osman'a yöneltilen ithamlar bağlamında kaynaklarda geçen başlıkları ve bunların değerlendirmesini yapmak, tartışmanın daha sağlıklı zeminde yürütmesini sağlayacaktır:

- Osman b. Affân, Hz. Peygamber'in Tâif'e sürgün ettiği Hakem b. Ebü'l-Âs (öl. 31/651)'i Medine'ye geri getirdi.
- Hz. Peygamber'in, Müslümanlara pazar yeri olarak verdiği *Mehzûr* vadisini, Mervân b. el-Hakem (öl. 65/685)'in kardeşi olan Hâris b. el-Hakem (öl. ?)'e iktâ olarak verdi.
- Hz. Peygamber'in sadakası olan Fedek arazisini ve fethedilen İfrîkiye'nin humusunu Mervân'a verdi.
- Kendisinden para isteyen Abdullah b. Hâlid b. Üseyd (ö. ?)'e 400 bin dirhem verdi.
- Ebû Zer'i Rebeze'ye sürgün etti.
- Ammâr b. Yâsir'i şiddetli şekilde dövdürttü.
- Kur'an'ın toplanması ve telifinde yeni şeyler ortaya çıkarttı, Mushafları yaktırdı ve Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652)'u dövdürttü.
- Ubeydullah b. Ömer (öl. 37/657)'i kısas olarak öldürmedi.
- Devletin devalerinin otlatılması için bazı arazilerin devlet malı hâline getirildi.

⁵³ Taberî, *Târîh*, 3/28; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1997), 10/445-446.

- Yolculukta iken namazı kısaltma uygulamasını iptal etti.
- Valiliklere akrabalarını atadı.
- Bedir Gazvesi'ne katılmadı ve Rıdvan biatında bulunmadı.
- Hz. Peygamber'in yüzüğünü Eriş kuyusuna düşürdü.
- Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelenlerle anlaşıldıktan sonra Mısır'a dönenlerin öldürülmesi emrini kendisi adına habersizce yazan Mervân b. el-Hakem'i teslim etmedi.⁵⁴

Hz. Osman, kendisine yönelik yukarıda zikredilen ithamlar konusunda sahâbeyle ve isyancılarla görüşmüş, bazı hususlarda hata yaptığını kabul edip geri adım atarken bazılarında da muhataplarını ikna ederek razı etmiştir.

Amcası Hakem b. Ebû'l-Âs'ı Medine'ye geri getirmesi hususunda Hz. Peygamber hayattayken ondan bu konuda talepte bulunmuş o da izin vermişti; ancak uygulama gerçekleşmeden Hz. Peygamber vefat etmişti. İlk iki halife buna dair şahit olmadığı için Hakem'in gelmesi talebini kabul etmemişti. Hz. Osman, kendisi halife olduğu zaman bunu uygulamıştır.⁵⁵

Akrabalarına yardım etmesi konusunda Hz. Peygamber'i örnek göstermiş ve onun, akrabalarına verdiği gibi kendisinin de sıkıntı çeken kişilere verdiğini söylemiştir. Sahâbe bunu onayladıktan sonra, bu kategorinin dışında kalan Abdullah b. Esîd (öl. ?)'e 50 bin, Mervân'a da 15 bin dirhem vermesini gündeme getirmiş, bunun üzerine Hz. Osman onlara verdiklerini geri almıştır.⁵⁶

Ebû Zer'i Rebeze'ye sürgün ettiği iddiası da asılsızdır. Hz. Peygamber zamanındaki zühed hayatının kaybolmaya başladığını gören Ebû Zer, Muâviye başta olmak üzere valileri eleştirmeye ve onlarla tartışmalar yaşamaya başlamıştı. Ebû Zer'in, isyana varmayan eleştiri tarzındaki muhalefeti karşısında Hz. Osman, Muâviye b. Ebû Süfyan'a, olayı fazla uzatmamasını tembihledikten sonra Ebû Zer'i Medine'ye çağırması ve durumu onunla konuşmuştu. Sonra onun izin istemesi üzerine Rebeze'ye gitmesine izin vermiş, hatta birkaç deve, iki hizmetçi ve ihtiyaçları için para göndermiştir. Ancak fitneciler, onun sürgün edildiği yalanını ortaya atmıştır.⁵⁷ Ayrıca Ebû Zer, Seyf'in rivayetlerinde anlatıldığı ve Ahmed Emîn tarafından iddia edildiği gibi

⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 112, 113; Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih Ya'kûbî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mihnâ (Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî, 2010), 2/70; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed ibnû'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım fî tahkiki mevâkıfî's-sahâbe ba'de vefatî'n-Nebî (sav)*, thk. Muhibbuddin el-Hatîb (Saydâ-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 74-75.

⁵⁵ İbnû'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, 88.

⁵⁶ İbnû'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/49.

⁵⁷ Ya'kûbî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, 2/68-69; İbnû'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/11; Muhammed Abdullatif Abduşşâfi, *el-Âlemu'l-İslâmî fî'l-asri'l-Umevî*, (Kahire: Dâru's-Selâm, 2008), 50.

Muâviye'ye, Abdullah b. Sebe'den etkilendiği için değil, bizzat kendi görüşlerinden hareketle halife ve Şam'daki valisinin uygulamalarını eleştirdiği için muhalefet etmiştir.⁵⁸

Hiz. Osman'ın, Ammâr b. Yâsir'e şiddetli bir şekilde vurduğu ve onun bağırsaklarının dışarı çıktığı yönündeki rivayetlerin de aslı yoktur. Zira bağırsakları çıkan bir insanın yaşaması mümkün değildir. Bu sebeple söz konusu iddia, tarihçiler tarafından da fazla itibar görmemiştir.⁵⁹

Kur'an sahifelerinin yaktırılması olayında Hiz. Osman sahâbeden bir tepki almamıştır. Zira o dönemde yazı, noktasız ve harekesizdi. Ayrıca Arap lehçelerinin farklılığı da buna eklenince bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu sebeple Hiz. Osman'ın, Mushaf'ı çoğaltıp merkezlere göndermesi ve asıl Mushaf'ın dışındakileri yaktırması, İslâm'ı korumanın ve birliği gerçekleştirmenin gereği olarak yapılmış önemli bir dinî-siyasî adımdı.⁶⁰ Bu uygulama sahâbe tarafından genel kabul görmekle birlikte Abdullah b. Mes'ûd tarafından itirazla karşılanmıştır. Bunun muhtemel sebebi ise Hiz. Osman'ın, Hiz. Ebû Bekir'in tercihini benimseyerek bu iş için de Zeyd b. Sabit (öl. 45/665)'i görevlendirmiş olmasıdır.⁶¹ Ayrıca İbn Mes'ûd'u dövdürttüğü, maaşını kestirdiği ve onunla muhalif bir tavır içine girdiği yönündeki bilgilerin de aslı bulunmamaktadır.⁶²

Ubeydullah b. Ömer'in kısas olarak öldürülmemesi meselesine gelecek olursak; Abdurrahman b. Ebû Bekir (öl. 53/673), Ubeydullah b. Ömer ile konuşurken, Hürmüzân, Ebû Lü'lü'e ve Cüfeyne'yi bir arada fısıldaşırken gördüğünü, kendisini gördüklerinde onların paniklediklerini ve bu sırada birisinden iki başlı bıçağın düştüğünü söylemişti. Bu sebeple Ubeydullah, adı geçen kimseleri öldürmüştü ve Hiz. Osman, Ubeydullah'ı kısas olarak öldürmeyip af yolunu tercih etmişti. Çünkü Ehl-i zimme'nin velisi olarak devlet başkanı sıfatıyla diyeti tercih etmiştir.⁶³

Hiz. Osman, artan gelirlerin ardından mera yetersizliği sebebiyle, devletin develerinin otlaması ve ordunun hizmetine hazır hâlde tutulması için bazı arazileri devlet malı haline getirmişti. Onun bu icraatı daha sonra bazı kimseler tarafından eleştiri konusu yapıldı. Hâlbuki onun bu davranışı, kendisinin değil, devletin menfaatini gözetmekteydi.⁶⁴ Zira aynı uygulamayı Hiz. Peygamber de yapmıştı ve fetihlerle birlikte zekât develerinin artması bunu gerektirmiştir.

Hiz. Osman, Mina ve Arafat'ta namazı dörder rekât şeklinde kılmıştı. Abdurrahman b. Avf (öl. 32/652), kendisiyle bu konuyu konuştuğu zaman, bazı Müslümanların ve Yemen'den gelen bazı hacıların, onun burada kıldığı namaza işaret ederek mukim kimsenin namazının iki rekât olduğu

⁵⁸ Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, 26, 29; Ali Muhammed Sallâbî, *Emevîler*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 2/216-219.

⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, 75-76; Sallâbî, *Hiz. Osman*, 430.

⁶⁰ Abdülazîz Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüis Yayınları, 2016), 108.

⁶¹ İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, 75; Hizmetli, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hiz. Osman'ın Öldürülmesi", 163.

⁶² İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, 3/191.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/466-467; Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan günümüze büyük İslâm tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 2/194-195.

⁶⁴ Hizmetli, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hiz. Osman'ın Öldürülmesi", 163.

şeklinde bir kanaate vardıklarını söyledi. Hâlbuki Hz. Osman, Mekke'den evliydi ve Taif'te de malı vardı. Abdurrahman b. Avf, gerekçesini dinlediği zaman ona hak verdi.⁶⁵

Hz. Osman'ın, valiliklere Emevî ailesinden kişileri çokça atadığı iddiası da tutarlı değildir. Zira onun döneminde görev yapan yirmi altı valinin sadece beş tanesi Emevî ailesindendir. Ayrıca bunların hepsi de aynı anda değil farklı zamanlarda atanmıştır. Bunlar; Muaviye b. Ebû Süfyan, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Velîd b. Ukbe (öl. 61/680), Saîd b. Âs (öl. 59/679) ve Abdullah b. Âmir'dir.⁶⁶

Bedir Gazvesi'ne katılmadığı eleştirisi için ise İbn Ömer'in açıklaması yeterlidir. Zira bu husus ona sorulduğu zaman, Bedir Gazvesi'ne katılmamasının sebebinin Hz. Peygamber tarafından kendi evinin bakımıyla görevlendirilmiş olması, Rıdvan biatında bulunmamasının sebebinin ise Hz. Peygamber tarafından elçi olarak gönderildiği sırada alıkonulması olduğunu söylemiştir.⁶⁷

Hz. Osman'a yönelik zikredilen söz konusu ithamlar ve verilen cevaplar tahlil edildiği takdirde bu ithamların büyük kısmının haksız olduğu ve görüşmeler sonrasında muhatapların ikna olduğu hususu dikkat çekmektedir. O hâlde Hz. Osman'a karşı isyan faaliyeti yürütenlerin Mısır, Kûfe ve Basra gibi sonradan kurulan yerlere fetihler sonucu yerleşmiş kişiler olması ve Hicaz bölgesindeki sahâbenin bundan uzak durması, başka sebepleri akla getirmektedir. Bu sebeplerden biri de yukarıdaki delillerle mevcudiyeti kanıtlanan Abdullah b. Sebe ve ona tâbi olanlardan başkası değildir.

Abdullah b. Sebe'nin Hz. Osman dönemindeki olaylara ne derece etki ettiğini sağlıklı değerlendirebilmek için öncelikle metodolojik bir çerçevenin çizilmesi elzemdir. Yûsuf el-İş'in bu noktada ortaya koyduğu şu ölçü, konuya ışık tutmaktadır:

“Cerh ve ta'dîl âlimleri, Seyf b. Ömer'i zayıf görmekte ve ondan rivayette bulunmayı kabul etmemektedirler. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki hadis âlimlerinin tarihçiler hakkında söyledikleri, nihai bir ölçü değildir. Çünkü hadis âlimleri müteşeddittir. Onların ölçüsüyle bakılacak olursa tarih bilgilerinin büyük bir kısmını reddetmek gerekir. İkinci bir husus da hadis âlimleri, zayıf kişilerden rivayet alma hususunda mütesahil davranmıştır. Eğer onların rivayetleri sahih hadisler tarafından desteklenmişse güvenilir kabul etmişlerdir. Biz de bu hususu, tarihi gerçekleri araştırmak için bir vesile olarak kullanabiliriz. O halde sahih rivayetler buluruz ve bu tarihçilerin onlarla uyuşan rivayetlerini alıp uyuşmayanları terk ederiz. Tarih ilminde ayrıca olaylara tanıklık eden veya onlara yakın zamanlı yaşayan kişilerin rivayetleri de alınır.”⁶⁸

Yûsuf el-İş'in temas ettiği birinci hususun tartışması yukarıda yapılmış ve Seyf b. Ömer'in hadis alanında eleştirilmekle birlikte tarih alanında itibar gördüğünü, bu sebeple rivayetlerinin ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştik. İkinci hususla ilgili olarak ise Hz. Osman dönemi

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/494.

⁶⁶ Sallâbî, *Emevîler*, 1/104.

⁶⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsim*, 113-114.

⁶⁸ Yûsuf el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 36-37.

olaylarına tanıklık etmiş üç önemli kişinin sahih rivayetleri kaynaklarda geçmektedir. Bunlar; Ebû Üseyd es-Sâidî (öl. 40/660)'nin mevlâsı Ebû Saîd (öl. ?), kuşatma anında Hz. Osman'ın evinde bulunan Sehm el-Ezdî (öl. ?) ve Ahnef b. Kays (öl. 67/686)'tır. Bu üç kişinin olayları anlatışı, bazı lafız farklılıkları olmakla birlikte aynı minvalde dolaşmaktadır. Buna göre olay genel hatlarıyla şu şekildedir:

H. Osman, Medine dışındaki bir köydeyken Mısırlılar onun yanına geldiler ve Yûsuf Sûresi'nden delil getirerek, otlakları sadaka develerine ayırmasını eleştirdiler. O, kendisinden önce H. Ömer'in de bunu yaptığını, kendisinin zamanında deve sayısı artınca otlağı genişlettiğini ve kimseyi de otlaklardan mahrum etmediğini söylemiştir. Daha sonra memnun şekilde birlikte Medine'ye geldiler.

Mısırlılar memnun şekilde Medine'den ayrılıp Mısır'a dönerken yolda bir adamla karşılaştılar. Adam onları geçiyor sonra dönüyor, sanki dikkat çekmek istiyordu. Ondan şüphelenip de üzerini arayınca halife tarafından Mısır valisine hitaben yazılmış bir mektupta “gelen Mısır heyetinden bazılarının öldürülmesi” talimatı verilmekteydi. Tekrar Medine'ye döndüler ve H. Ali'nin yanına geldiler. Ona, “Allah'ın düşmanının yaptığını görün mü?” diyerek mektuptan haber verdiler ve kendileriyle birlikte gelmesini istediler. H. Ali kabul etmeyince öyleyse neden bize mektup yazdın dediler. H. Ali de onlara bir mektup yazmadığını söyledi ve bir köye gitti. Onlar da birbirilerine bakarak “bunun için mi savaşıyorsunuz” diyerek Medine'ye hareket ettiler. H. Osman, mektubun kendine ait olmadığını söyledi ve onu kuşattılar. Daha sonra H. Osman'ın evine su verilmesi engellendi. Bu süreçte H. Osman, rüyasında H. Peygamber'i kendisine ““Sabret ey Osman! Bu akşam orucunu bizim yanımızda açacaksın” derken gördü. Ardından Mushaf'ını getirdi ve oruçlu halde Mushaf okurken şehit edildi.⁶⁹

H. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan fitne sürecine tanıklık eden bu üç kişinin anlatımında şu 5 başlık bulunmaktadır:

- H. Osman'ın Mısır'dan gelen heyetle görüşüp onları ikna etmesi.
- Heyettekilerin bazılarının öldürülmesini emreden mektubu taşıyan elçinin görülmesi.
- Tekrar Medine'ye dönen heyetin H. Osman'dan suyu men etmeleri ve onun onlarla tartışması.
- H. Osman'ın, rüyasında H. Peygamber'i görmesi ve ölümü beklemesi.
- H. Osman'ın katli.

⁶⁹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b Esed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vdgr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/535; Taberî, *Târîh*, 2/655-657; İbn Asâkir, *TârîhuDımaşk*, 39/311, 427-429;

Bu rivayetleri ve Taberî ile İbn Asâkir'deki rivayetleri⁷⁰ ele alan Yûsuf el-'İş şu sonuçları ortaya koymaktadır:

- Hz. Osman, isyancıların kendisine yönelttiği birçok ithamı reddetmiş, kabul ettikleri için de istiğfar etmiştir. Onlar da bundan hoşnut kalmıştır.
- Hz. Osman, sözünden dönmemiş ve onları öldürmesi için Mısır'daki âmiline bir mektup göndermemiştir.
- Hz. Osman, onlarla savaşılabir ve galip gelebilirdi. Ancak kan dökülmesini istememiştir. Medine'yi terk etmek de istememiştir. Hatta gördüğü rüyadan dolayı ölüme razıydı.
- Sahâbenin çoğunluğu Hz. Osman'ın yanındaydı ve onu destekliyordu.
- Talha ve Zübeyr'in hilafeti ele geçirmek gibi bir hırsları yoktu. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra da bunu istemediler ve Hz. Ali'nin daha ehil olduğunu söylediler.
- Bu konuda Hz. Âişe de onlar gibi düşünüyordu.
- Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü düşündükleri için onun kanını talep ettiler ve intikama dair bir şey yapmadığı için Hz. Ali'nin, bu konudaki tavrını değiştirdiğini düşündüler.
- Medine halkı arasında fetih mallarına ortak edilmemeleri sebebiyle Hz. Osman'a kızanlar vardı. Bunların çoğu topraklarını ve hayvanlarını bırakıp, fetih mallarını paylaşmak için Medine'ye geldiler.
- Hz. Osman'a isyan edenler arasında dinî hislerle hareket edenler de vardı.
- Burada perde arkasından hareket edip entrika çeviren gizli bir el vardır. Bu el, sahte mektupları da yazan eldir.
- İsyancılar arasında Hz. Osman'a kızan Muhammed b. Ebû Bekir, Muhammed b. Ebû Hüzeyfe (öl. 36/657) ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbe de vardı. Fakat onlar, Hz. Osman'ı öldürme işine dâhil olmamıştır.⁷¹

Bu çıkarımlar doğrultusunda yorum yapan Yûsuf el-'İş, elçinin durumu üzerinde odaklanır ve bunun normal olmadığını ifade eder. Çünkü gizli bir görev icra eden kişinin bu şekilde hareket etmesi normal değildir. İkinci husus, Hz. Ali onları karşıladığı zaman onun mektubu üzerine geldiğini söylediler. Hz. Ali ise böyle bir mektup yazmadığını söyledi. O halde burada, insanları galeyana getirmek için onun adına yazılmış bir mektup var demektir. Benzer bir durum Hz. Âişe'nin başına da gelmiştir. Zira Mesrûk (öl. 63/683), Hz. Âişe'ye, "Osman'ın katli senin işin, çünkü sen insanlara onu çıkarmalarını emreden bir mektup yazdın." der. Hz. Âişe de böyle bir mektup

⁷⁰ Taberî, İbn Kesir ve İbn Asâkir'in eserlerinde Hz. Osman dönemindeki fitne süreci hakkında yapılan detaylı anlatım için bk: Taberî, *Târîh*, 2/647-670; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/227-229, 263, 451-455, 462, 484; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 39/344-441.

⁷¹ İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 57-58.

yazmadığını ifade eder. Üçüncü husus ise mühürdür. Mektuptaki mühür, Hz. Osman'ın mührü değil onun taklididir. Hz. Osman da bunu söylemiştir. Bu üç husus da bize olayın arkasında Medine'deki sahâbe değil, gizli ellerin bulunduğu hususunu göstermektedir.⁷²

Seyf b. Ömer'in rivayetlerinin sahih rivayetlerden çıkarılan esaslarla paralellik arz ettiğine vurgu yapan Iş, bu sebeple onun rivayetlerinin de sahih rivayetler arasına katılması gerektiğini ifade etmektedir.⁷³

Sonuç itibarıyla sahih kabul edilebilecek özellikteki rivayetler incelendiği takdirde şöyle bir çıkarımda bulunmak mümkün gözükmemektedir: Abdullah b. Sebe ve taraftarları, Hz. Osman döneminde fitne çıkarmak amacıyla hareket etmişlerdir. Bu bağlamda onların Hz. Ali'yi gerçekten sevdiklerini söylemek mümkün gözükmemektedir. Hz. Ali'ye olan ilgileri, planları çerçevesinde etraflarına insanlar toplamak için kullandıkları bir maske olarak gözükmemektedir. Zira çok uzun bir geçmişe sahip olan Emevî-Hâşimî rekabetinin yeniden canlandırılması amacıyla mevcut Emevî ailesine mensup halife olan Hz. Osman'ın karşısına Hâşimoğullarının en önde gelen siması olarak Hz. Ali çıkarılmak ve âdeta olayların arkasındaymış imajı verilmek istenmektedir. Bu noktada olayların her sakinleşmesinde yeniden alevlenmesine sebep olan bir etkenin var olduğu gerçeğinden hareketle Hz. Osman tarafından Mısır valisine yazıldığı iddia edilen mektubun Abdullah b. Sebe tarafından gönderildiği izlenimi ağır basmaktadır. Yani Abdullah b. Sebe, insanlar tarafından tepkiyle karşılanacak olan gizli ajandasını saklı tutarak, toplum tarafından kabul görme ihtimali olan ithamların yayılmasına ve böylece insanları sahte gündemle ayaklandırmaya çalışmış, bunda da başarılı olmuştur.

Sonuç

İslâm tarihi alanında bir araştırma yapılacağı zaman dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri, konuyla ilgili literatür taramasının kapsamlı ve sağlıklı bir şekilde yapılmasıdır. Zira tek kanaldan gelen rivayetlere dayalı yorumlar benzer hataların tekrarını kaçınılmaz hale getirecektir. Ayrıca dikkat edilmesi gereken önemli bir diğer husus ise hadis alanındaki senet ve rical değerlendirmesini İslâm tarihi alanındaki rivayetlere de uygulamak olmalıdır. Abdullah b. Sebe'nin mevcudiyeti ve Hz. Osman dönemi olaylarındaki rolüyle ilgili değerlendirmelerde düşülen hataların temel iki sebebi bu hususlardır.

İlk dönem klasik İslâm tarihi –Sünnî ve Şîî- kaynakları Abdullah b. Sebe'nin varlığı üzerinde hiçbir tartışma yapmamış ve onun varlığı konusunda ittifak etmiştir. Bununla birlikte ilk defa Julius Wellhausen, Leone Caetani, Bernard Lewis, Friedlaender gibi oryantalistler tarafından dile getirilen “böyle bir tarihî kişiliğin olmadığı” iddiası çağdaş bazı tarihçileri de etkilemiştir. Ancak ilginç olan husus şu ki; İbn Sebe'nin varlığını kabul etmeyen oryantalistlerin gerekçeleri ile onların görüşlerini benimseyen çağdaş tarihçilerin gerekçeleri tezat teşkil etmektedir. Zira oryantalistler, Seyf b. Ömer'in, sahâbeyi temize çıkarmak için İbn Sebe adında bir şahsiyeti

⁷² Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 44-46.

⁷³ Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 64-65.

uydurduğunu dile getirirken onlarla aynı görüşü paylaşan çağdaş tarihçiler de sahâbeyi temize çıkarmak, “sahâbenin bir adamın peşine takılıp gitmediğini” ispatlamak için onun varlığını reddetmektedir. Hâlbuki sahâbenin, muhalefesinde İbn Sebe’den etkilendiğine dair hiçbir sahih veri bulunmamaktadır.

Makâlât, milel-nihal vb. kaynaklar ve İbn Asâkir’in naklettiği rivayetler ile Şîa tarafından sahih olarak nakledilen rivayetler ortaya koymaktadır ki Abdullah b. Sebe ile ilgili rivayetlerin tek kaynağı Seyf b. Ömer değildir. Ayrıca Seyf b. Ömer hadis ehli tarafından eleştirilse de tarih alanında itibar gören bir şahsiyettir ve onun aktardığı rivayetlerin büyük bir kısmı Ebû Saîd, Sehm el-Ezdî ve Ahnef b. Kays gibi döneme tanıklık etmiş kişilerin anlatılarıyla uyum göstermektedir.

Hz. Osman dönemi olayları sahih kabul edilen rivayetlere göre yeniden yorumlanmalıdır. Zira bu yapıldığı zaman aslında Hz. Osman’ın çok hatalar yaptığı, insanların öfkesine muhatap olduğu ve bunun sonucunda öldürüldüğü gibi yanlış ve sınırlı bir çıkarımdan da kurtulmuş olunacaktır. Sahih rivayetlere göre bir değerlendirme yapıldığı takdirde görülecektir ki Hz. Osman dönemindeki ithamların çoğu asılsız iken kalan kısmı da diyalogla çözülmüş meselelerdir. Ancak İslâm toplumunun Hz. Ömer dönemindeki fetihlerin ardından yaşadığı sosyolojik değişim ve Abdullah b. Sebe’nin, İslâm toplumunda fitne çıkarmak amacıyla Hz. Ali taraftarıymış gibi davranarak, temeli çok eskilere dayanan Emevî-Hâşimî rekâbetini yeniden canlandırmak için İslâm toplumuna yeni katılmış zümreleri kışkırtması gibi hususlar dönemi değerlendirmeye dönük daha gerçekçi çıkarımlar olarak gözükmektedir.

Sonuç itibarıyla bir tarihî olay ya da süreç tahlil edilirken kapsamlı bir literatür taramasının yapılması, rivayetlerin sağlık durumunun iyi analiz edilmesi ve sebep-sonuç ilişkisinin sağlıklı şekilde değerlendirilmesi elzemdir. Özeldir Abdullah b. Sebe ile ilgili rivayetlerde görülen durum, genelde de İslâm tarihinin birçok konusunun bu ölçüler dairesinde yeniden bir değerlendirmeyle ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu noktada İslâm tarihi araştırmalarında multidisipliner yöntemle Hadis vd. ilimlerden istifade etmeye özen gösterilmelidir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Permission

This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources. It is stated that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and the statement used is stated in the bibliography in all reports.

Kaynakça

- Abduşşâfi, Muhammed Abdullatif. *el-Âlemu'l-İslâmî fi'l-asri'l-Umevî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2008.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b Esed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vdgr. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Apak, Âdem. *Anahatlarıyla İslâm tarihi (2) (Hulefâ-i Râşidîn dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınevi, 3. Basım, 2009.
- Askerî, Murtazâ. *Abdullah b. Sebe' ve Esâtîru Uhrâ*. Beyrut: Dâru'z-Zehrâ, 6. Basım, 1991.
- Bağdâdî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2017.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *İslam Tarihi*. çev. Vedat Atila. İstanbul: Gri Yayınları, 2006.
- Dûrî, Abdülazîz. *İlk dönem İslâm tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Mezhepler tarihi*. çev. Sıbgatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2011.
- Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*. thk. Nuaym Zerzûr. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Emhazûn, Muhammed. *Tahkîku mevâkıfî's-sahâbe fi'l-fitne*. Mısır: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2007.
- Emin, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1969.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Sebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Şubat 2025
- Hâşimî, Sa'dî. *İbn Sebe' hakikatün lâ hayâl*. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1406.
- Havzî, Ebu'l-Kerem Hamîs b. Ali. *Suâlâtü's-selefî*. thk. Mutâ' et-Tarâbîşî. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Hizmetli, Sabri. "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985), 149-176.
- Hodgson, Marshall G. S. "Abd Allâh ibn Saba". *Encyclopaedia of Islam*. C. 1. Brill Academic Publishers, ts.
- Hüseyin, Muhammed Kâmil. *Fî Edebi Mısri'l-Fâtımiyye*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2014.
- Hüseyin, Taha. *el-Fitnetü'l-kübrâ*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Hindâvî, 2013.
- Işş, Yûsuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1985.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali İbnü'l-Hasen b. Hibetullah. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Lisânu'l-Mîzân*. thk. Dâiratü'l-Maârif en-Nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lâmî, 1971.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matbaatü Dâiratü'l-Me'ârif en-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Hazm el-Endelüsî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmud İbrahim Zâyd. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1396.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Andulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Mısır: Dâru'l-Maârif, 4. Basım, 1969.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *el-Avâsım mine'l-kavâsım fî tahkîki mevâkıfî's-sahâbe ba'de vefatî'n-Nebî (sav)*. thk. Muhibbuddin el-Hatîb. Saydâ-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2013.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdusselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1997.
- İbnü'l-İmâd, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnaût. 11 Cilt. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986.
- İsfehânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Dâru's-Saâdet, 1974.
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer. *et-Tabsîr fî'd-dîn*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Keşşî, Ebû Amr Muhammed b. Ömer. *Ricâlu'l-Keşşî*. thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 2009.
- Korkmaz, Sıddık. "İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansıması". *Dinî Araştırmalar* 10/29 (2007), 129-144.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Kummî, Sa'd b. Abdullah. *Kitabu'l-Makâlât ve'l-fırak*. thk. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: Matbaatu Haydarî, ts.
- Lewis, Bernard. *Usûlü'l-İsmâiliyye*. ed. Abdülaziz ed-Dûrî. çev. Halil Ahmed Cellu, Câsim Muhammed er-Receb. Beyrut: el-Merkezü'l-Akademî li'l-Ebhâs, 2017.
- Makrizî, Takiyyuddin. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- Nevbahtî, el-Hasen b. Mûsâ. *Fıraku'ş-Şîa*. Beyrut: Menşûrâtu'r-Rızâ, 2012.
- Nicholson, R.A. *Tarihu'l-edebi'l-Arabî fî'l-câhiliyye ve sadri'l-İslâm*. çev. Safâ Hulûsî. Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1970.
- Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Emevîler*. çev. Harun Ünal. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Hz. Osman*. çev. Mehmet Akbaş. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî vdgr. 11 Cilt. Haydarabad: Meclisu Dâirati'l-Me'ârif el-'Usmaniyye, 1962.
- Seyithanoğlu, Kenan (ed.). *Doğuştan günümüze büyük İslâm tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407.

-
- Umerî, Ekrem Ziya. *Sahih rivayetlere göre dört halife dönemi*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 1. Basım, 2018.
- Verdî, Ali. *Vu'âzu's-selâtîn*. Lübnan: Dâru Kûfân, 2. Basım, 1995.
- Wellhausen, Jullius. *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*. çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları, 1960.
- Ya'kübî, Ahmed b. Ebû Ya'küb b. Ca'fer. *Tarihu'l-Ya'kübî*. thk. Abdülemir Mihnâ. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî, 2010.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1963.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût vdgr. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.